

KARANLIĞIN YÜREĞİ VE HİNDİSTAN'A BİR GEÇİT' TE KÖTÜLÜĞÜN ANLAMI

Filiz ÖZBAŞ

D.E.Ü.Fen Edebiyat Fakültesi
Mütercim-Tercümanlık Böl. İZMİR

ÖZET

Bu makale, Josrph Conrad'ın *Karanlığın Yüreği* adlı uzun öyküsüyle E.M. Forster'in *Hindistan'a Bir Geçit* adlı romanını emperyalizm ve sömürgecilik olgularıyla bağlantılı olarak ele alarak, kötülüğün anlamı açısından karşılaştırmaktadır. İki kitapta da sömürgeciliğin ahlaki boyutu üzerinde durulmuştur. İki yazar da kötülüğü ses olarak betimleyip kişileri kötülük simgesi olarak kullanmıştır.

ABSTRACT

This study aims at comparing *Heart of Darkness* by Joseph Conrad and *A Passage to India* by E.M. Forster. Both books focus on the moral dimensions of "colonialism" and "imperialism". Colonialists try to draw their power from mystical beliefs. Both authors identify evil with voice, and they use characters as symbols of evil while each differs in his views on women.

Bu makalenin amacı, Joseph Conrad'ın *Karanlığın Yüreği* adlı uzun öyküsüyle E.M. Forster'in *Hindistan'a Bir Geçit* adlı romanını sömürgecilik ve emperyalizm ilişkilerinin metinlere yansımaları ve kötülüğün anlamı açısından karşılaştırmaktır. Joseph Conrad *Karanlığın Yüreği*'ni ilk kez Blackwood's Magazine'de 1899'da yayımlamıştır. E.M. Forster *Hindistan'a Bir Geçit*'i 1924'de yayımlamıştır. Joseph Conrad'ın E.M.Forster'ı etkilediğini düşünebiliriz. Burada sözünü ettiğimiz etki *Karanlığın Yüreği*'nin dolaysız etkisi değil, Conrad'ın yapıtlarının genel anlamda Forster'ı etkilemesi olabilir ve bir varsayımdan öteye geçmez.

Conrad'ın ve Forster'ın söz konusu yapıtlarında emperyalizm ve sömürgeciliğin ele alınışı politik boyutlarda olmayıp etik anlamdadır. İki yazar da emperyalizmi ve sömürgeciliği ahlaki açıdan irdelemeyi ve simgesel olarak ortaya çıkarmayı seçmiştir. Emperyalizmi ve sömürgeciliği politik yönüyle değil de insan ahlaki açısından ele almaları, onları insan karakteri üzerine düşünmeye ve insan ruhunun karanlık

yanını ortaya çıkarmaya yöneltmiştir. Bu açıdan iki eserin de esas sorununun varoluş ve varoluşun anlamı olduğunu söyleyebiliriz. *Hindistan'a Bir Geçit* teki Marabar Mağaralarına yolculuk ile *Karanlığın Yüreği* 'ndeki Afrika'nın karanlık ormanlarının içine yolculuk aslında insan ruhunun karanlık yanlarına yolculuğu simgeler. Bu bağlamda iki kitap da bizi emperyalizmin ve sömürgeciliğin aynı zamanda insanın karanlık yanının ortaya çıkışı ve güç mücadelesinin bir sonucu olduğu düşüncesine götürür. Bu iki yapıtta da toplumsal bir olgu olan emperyalizmin bireysel ilişkiler açısından irdelenmesi, yapıtlardaki emperyalizm imgesini zayıflatmaz, tam tersine güçlendirir ve daha da ürkütücü hale getirir. "Forster'ın emperyalizmi eleştirmesi, siyasal düşüncelerinden çok ahlaki inançlarına dayanır." (1) der Andrew Rutherford. Roman siyasal olmasa da döneminde siyasal anlamda çok tepki almış ve İngiliz yönetimini tedirgin etmiştir.

Yapıtların içerdiği gizemlilik ve dinsel öğeler, emperyalizm olgusunun aynı zamanda söylemsel ve akıldışı temelleriyle ele alınmasına yol açar. Kapitalizmin üst aşaması olan emperyalizm, 19. yüzyıl sömürgeciliğinin dayandığı dinsel temelleri de kullanmıştır. Akılcılığın Avrupa düşüncesine egemen olması, Avrupalı sömürgecilerin sömürgelerinde gerek ilkel kabile inançlarını gerekse Hristiyanlığın batıl inançlarını bir 'Beyaz Tanrı' yaratmak için kullanmalarını engellemiştir. Sömürgelere aydınlığı ve uygarlığı götürdüklerini savunan Avrupalılar, 'akıl'ı kendi hakları, hurafeyi ise sömürdüklerinin hakkettiği olarak görmüşlerdir. Sonuçta 'akıl' da, hurafe de onların buyruğunda olduktan sonra nerede

hangi aracı kullandıkları onlar için fark etmez. *Karanlığın Yüreğinde*'de Kurtz, yerlilerin onu bir tanrı gibi görüp tapmalarını sağlamış ve bu mistik bağlılıkla onlara kendi mutlak gördüğü ahlaki değerlerini taşımak istemiştir. Oysa onun 'iyilik' olarak gördüğü şey, yerlilere sadece kötülük olarak yansımıştır. *Hindistan'a Bir Geçit*'te de aynı beyaz tanrı imgesi yer alır. Mrs. Moore'la oğlu yargıç Ronny konuşurlarken, Mrs. Moore oğluna, "Senin duyguların, Tanrı duyguları." (2) der. Ronny de "Hindistan Tanrılardan hoşlanır." diye yanıtlar, "Ve Tanrı görünümüne bürünen İngilizlerden." (3) İki kitapta da sömürgeciler ve emperyalistler, güçlerini mistik inanışlardan almaya çalışırlar.

Forster bu mistik inanışları insanları birleştirici bir bağ olarak da alegorik bir biçimde kullanmayı başarır. Aziz'le Mrs. Moore'u bir cami avlusunda buluşturur. Mrs. Moore'a "Tanrı sevgidir." (4) dedirtir. Mahkemenin önünde biriken Hintli kalabalığa Mrs. Moore'un adını bir Hint tanrısının adı olan, Esmis Esmur diye seslendirir. Bu sesleri duyan Adela sonunda gerçeği görür. Krişna'nın doğumu töreninde Brahman, Mrs. Moore'un ruhuyla bütünleşir ve Krişna sonsuz sevgi olarak yeniden doğar. *Hindistan'a Bir Geçit*'te kötülüğün karşıtı olan iyilik de vardır ve tanrıyı sevgi olarak gören Mrs. Moore'la temsil edilmektedir. Ama sevginin egemen olması için insanların inançları yetmez, onları ayıran ayrımların ortadan kalkması da gerekir. Dostluk ancak eşit olan insanların arasında kurulabilir.

"Forster'ın Hindistan'daki İngiliz egemenliğinden hoşnutsuzluğu, bu egemenliğin yalnızca tümüyle kaba kuvvete dayanmasından değil, aynı zamanda oradaki İngiliz yönetici kastının onun en çok değer verdiği insani değerlerden yoksun görünmesinden kaynaklanır." (5) Yurt dışındaki İngilizlerin, "iyi gelişmiş bir beden, oldukça gelişmiş bir beyin ama hiç gelişmemiş bir yürekle"

yola çıktıklarını söyler bir yazısında. "Ve yurt dışındaki İngilizlerin sorunları büyük ölçüde bu gelişmemiş yürekten kaynaklanır." (6) Romanında da bu sevgi eksikliği sorununu başarıyla işler ve romanın başlıca karakterlerinden Fielding de onun düşüncelerini yansıtır: İyi niyet, kültür ve akılla sorunların üstesinden gelinebileceğine inanır. Conrad'ın ise dünyayı ve sömürgecilik ilişkilerini insan sevgisi açısından görme gibi bir sorunu yoktur.

Karanlığın Yüreği'nde Kurtz'un kişiliğindeki karizmayı ve sesinin gücünü kullanarak yerliler üzerinde yarattığı etki, onun beyaz tanrı olarak algılanmasına yol açar. Kurtz'un yazdığı raporu Marlow şöyle anlatır:

Başlangıçta, biz beyazların vardığı gelişme noktası açısından 'onlara (yerlilere) doğa üstü yaratıklar gibi göründüğümüzü, 'onlara bir tanrı kadar güçlü' olarak yaklaştığımızı yazıyordu falan filan. 'Yalnız irademizi kullanarak, sınırsız denebilecek iyilikler yapmak için gücümüzü kullanabiliriz' vb., vb. (8)

Bu ilk satırların sonradan öğrendikleriyle ona uğursuz geldiğini söyleyen Marlow, kendi deyimiyle bu "iblisleşmiş hayalet" için "İlkel kafalara, kendi onuruna kötü bir cadı dansı yaptıracak kadar büyüleyici ve korkutucu bir gücü vardı." (9) der ama yine de onun büyüüne kapılmaktan kendini alıkoyamaz. Buna kötülüğün çekim gücü diyebilir miyiz? Evet, kesinlikle. Bu, Marlow'un, ormanın içine dalmak için son bir gayret gösteren Kurtz'un arkasından ormana tek başına gidişinde açık bir biçimde anlatılır: "Bu gölgeyle tek başıma uğraşmak istiyordum, o deneyin karanlığını başkalarıyla paylaşmayı niçin böyle kışkırdığımı bugüne dek de bilmiyorum." (10) Buradaki gölge, aslında Marlow'un alt benliğidir ve o Kurtz'un arkasında alt benliğine

doğru bir yolculuk yapar. Orman, karanlığın yüreğidir. Karanlığın yüreği ise insanın içindeki kötülük. Marlow, orada Kurtz'u öldürmeyi düşündüğünü ama vazgeçtiğini söyler. Bu noktada Kurtz'un gerçekte, Marlow'un alt benliği, içindeki gölge olduğunu bir varsayım olarak öne sürebiliriz.

Marlow hem hikayenin anlatıcısı hem de Kurtz olabilir mi? Hikayeyi gerçekçi açıdan irdelersek, bu mümkün olmayabilir. Ama hikayenin bütünündeki Coleridge'in "The Rhyme of Ancient Mariner"ındaki epik ve simgesel anlatımı göz önüne aldığımızda bunun mümkün olabileceğini düşünürüz. Marlow'un aslında Afrika'ya gitmek için pek geçerli bir nedeni yoktur. Şirketin merkezine gittiğinde cehennem kapısını bekler gibi kara bir tabut örtüsü ören iki ihtiyar kadınla karşılaşır. Karanlığın kapısını koruyan bu kadınların insanları bilinmeyene sunduğunu belirtir Marlow. Bu yerde karşılaştığı herkes ve her şey bir uğursuzluğun habercisi gibidir. "Bir uğursuzluk vardı havada. Kötü bir düzene ortak olmuştum sanki -ne bileyim- doğru olmayan bir şeye..." (11) Bunu hissettiği halde geri dönmeyi düşünmez Marlow. Anlatının başından itibaren bu yolculuğun karanlığın yüreğine doğru olduğunu belirten işaretler açıkça ortaya konur. Afrika'da Kurtz'un adını ilk duyduğu andan itibaren bu ad ilgi odağı olur. Artık Afrika'nın içlerine yapacağı yolculuğun tek amacı Kurtz'la konuşmak ya da Kurtz'u dinlemek olmuştur.

Burada Marlow'un esas amacı kendi içindeki bilinmeyeni bir başka deyişle kötülüğü keşfetme yolculuğudur. Yolculuğun tek amacının Kurtz'u bulmak olduğunu birçok yerde açıklıkla ifade eder. Kurtz kişisel anlamda Marlow'un içindeki kötülüktür. Marlow burada Avrupa sömürgeciliğinin sözcüsü olarak görüldüğü için de Kurtz aynı zamanda Avrupa düşüncesinin ve uygarlığının içindeki kötülüğün simgesidir. "Tüm Avrupa'nın katkısı vardı,

Kurtz'un yaratılmasında." (12) der Marlow. Avrupa uygarlığını Afrika içlerine götüren dürtü, Afrika'nın zengin kaynaklarını Avrupa'ya götürmek olmuştur. Avrupalı bunu ilkel yörelere uygarlığı götürmek olarak tanımlasa da esas amacının ticari olması, Afrika'ya kötülüğü, karanlığı ve ölümü götürmüştür. Buradaki karanlık, ilkelliğin, cehaletin karanlığı değil, tam tersine uygarlığın içindeki karanlıktır.

Karanlığın akılla ilişkisi Marlow tarafından açıklıkla ifade edilir:

...karanlık güçlerin saldırısı karşısında olduğunu anlamayacak kadar aptal da olabilir kişi. Hiçbir aptal, şeytanla ruhunun pazarlığını yapmamıştır herhalde: Ya aptal, fazla aptaldır, ya da şeytan fazla şeytan -hangisi olduğunu bilemiyorum. Ya da öylesine akıl almaz ölçüde ulu bir kişisindir ki, cennetten gelen tüm seslerle görüntülerden başka her şeye karşı kör ve sağır gibisindir. (13)

Burada aklın her zaman şeytanla pazarlığa oturmaya açık olduğunu anlatmaktadır. Conrad'ın anlattığı kötülük, ilkelliğin, aptallığın kötülüğü değil aklın kötülüğüdür. Akıl ve uygarlık, iyiliği götürme bahanesiyle hem doğayı hem de doğanın içinde huzurla ve uyumla yaşayan ilkel kavimleri öldürmüş ve yok etmiştir. Burada yerlileri öldürüp kafataslarını direklerle geçirten Kurtz, aynı zamanda hem batı uygarlığının hem de kötülüğün simgesidir.

Hindistan'a Bir Geçit'te kötülük, *Karanlığın Yüreği*'ndeki kadar sert ve acımasız bir biçimde ortaya çıkmaz. Forster, buradaki kötülüğü ve iyiliği daha gizemli ve yumuşak bir biçimde anlatmıştır. Başından itibaren Marabar Mağaraları'nın kötülüğü simgelediği çeşitli ipuçlarıyla anlatılmıştır. Mrs. Moore mağaralara girdiğinde kötü şeyler hisseder. Orada duyulan yankılar

da kötülüğün sesi gibidir ve insanları kötü şeyler yapmaya iter. Kötülüğün bir sesi vardır. Kurtz'un hep bir ses olduğu söylenir. Kurtz onunla karşılaşınca kederden bir ses olarak boğazından bir ses çıkarır. "Sen ve ben dost olabiliriz."

Öbürü, dostunu sevgiyle

olsa, eninde sonunda her bir lanet İngiliz'i denize atacagız ve işte o zaman" hişimla arkadaşına yaklaştı- "ancak o zaman," diye yarı

ılır. "Onu" şınır. "Adı" yenecece yordum. Adam bir ses olara

la bir yerli arasındaki tek insani ilişki, dümenci vurulup öldüğünde anlatılır:

Eski dümencimi çok özleyordum –ölüsü henüz kapitan köşkünde 'yatarken bile özlemeye başladım. Kara bir çölde bir kum tanesinden farksız bu zenciye böyle özlememi garipseyeabilirsiniz. ... O dümeni yönetiyordu benim için, ben de ona bakıyordum, zayıf noktalarından endişe duyuyordum; böylece de, ancak birden koptuğu zaman fark ettiğim bir bağ kurulmuştu aramızda. Yarasını aldığı zaman bana bakışındaki o derin yakınlık bugüne dek belleğimdedir –çok önemli bir anda doğrulanan uzak bir akrabalık bağı gibi. (17)

Karanlığın Yüreği'nde Kurtz bir karakter değil bir imge, bir simge ve bir söz olarak belirir. Bu imgenin arkasındaki esas imge ise Mephisto'dur.

Kurtz'un öyküdeki rolü politik, ekonomik, sosyal, ahlaki ve psikolojik anlamlar önerir. Aynı zamanda arketipik ve felsefi anlamları ima eder. Kurtz'un arkasında Lucifer'in Hristiyan efsanesi durur. Kurtz'un suçu kibirdir, benlik kibri. Kurtz insanlık durumunun sınırlamalarına ve ayıplarına başkaldırır. Kendini bir yarı tanrı gibi sunmuş ve bunun sonucu felakete uğramıştır. Son çılgılığı, "Ne dehşet! Ne dehşet!" anlam yönünden zengindir. Marlow tarafından bir düzeyde yerleşmenin yadsınması anlamında 'tam bir bilgelik' ve 'ahlaki bir zafer' olarak yorumlanır. Aynı zamanda bağrına döndüğü Avrupa acımasızlığı ve vahşetinin

tüm karışıklığının geri tepmesi olarak anlaşılabilir. Belki de Kurtz aynı zamanda onu bekleyen cehennem ve lanetin bir görüntüsünü görüyordur. Kurtz emperyalizmin ve Avrupa uygarlığının bir temsilcisidir; hem bir insan hem de kötülüğün simgesi olarak önem taşır. *Karanlığın Yüreği* Afrika'nın ortasıdır, bilinmeyen, saklı benlik ve her şeyin üstünde, insanlığın içindeki kötülüktür. (18)

Karanlığın Yüreği, emperyalizme ve kötülüğe bakış açısıyla aynı zamanda ironiktir. Marlow bir yanıla sömürgeciliği ve Afrikadaki sömürgecileri eleştirir görünmekle birlikte bir yanıla onaylar. Kurtz'a hayrandır. Onun inançlarında ve yabancı alışkanlıkları yok etme yöntemlerinde ahlaki bir yücelik bulur. Marlow, Conrad'ın sesi midir, Conrad'ın düşüncelerini mi aktarır bize? Bir yönüyle Avrupa uygarlığının Afrika'ya uygarlık ve bilimin ışığını götürmesinin altındaki esas kazanç dürtüsünü gören ama diğer yandan bunu soylu ve ahlaki bir edim olarak gören biri midir Conrad? Ama bu ikincisinin sadece evlerinin içinde temiz ve saf kalmış kadınların kafalarındaki imge olduğunu da gösterir bize. Marlow'un teyzesi kitabın başında bunu açıklıkla ifade eder. Kitabın sonunda Kurtz'un sözlüsü bu görüşün ateşli bir savunucusudur. Marlow, sözlünün kafasındaki Kurtz imgesini yıkmamak için ona yalan söylemeyi yeğler. Bunda Marlow'un teyzesiyle konuşurken kadınlar hakkında düşündüklerinin etkisi olsa gerek.

Tuhaftır, kadınların gerçeklere böylesine yabancı olmaları. Kendi dünyalarında yaşarlar –böyle bir dünya da hiçbir zaman olmamıştır, olamaz. Fazla güzel bir dünya onları; gerçekten kuracak olsalar da, ilk gün ba-

tımından önce paramparça olurdu. Biz erkeklerin, dünyanın kuruluşundan beri iç içe yaşadığımız herhangi bir Allah'ın cezası gerçek, kal-kıp yıkıverirdi dünyalarımı. (19)

Marlow, Sözlü'nün dünyasını yıkmamak için ona Kurtz hakkında yalan söyler. Elbette bu Conrad'ın kadınların gerçek dışı bir hayal dünyasında yaşadıklarını düşünmesinden kaynaklanan bir sonuçtur. Conrad, tüm romanlarında erkeklerin dünyasını anlatır. Kadınlara dair anlatmaya değer bir şey yoktur onun gözündeki. Edebiyat tarihinin 'maço' yazarlarından biridir o. Bu anlamda E.M. Forster'in tam zıddıdır da diyebiliriz. Kadınların dünyasına daha yakın olan, feminen duyarlılıklar taşıyan Forster kadın karakterlerini daha derinlikli ve çok yönlü yaratmıştır.

Buna karşın kötülük ve gerçeğin kadınları yaralaması ve dünyalarını yıkması görüşü açısından baktığımızda ise, *Hindistan'a Bir Geçit*'te de benzer bir yaklaşımın imgelerini görebiliriz. Adela, kendi kafasında bir Hindistan imgesi yaratmıştır; bu imge, Marabar mağaraları'nda duyduğu sesle kırılıp parçalanmıştır. Adela, iki ulustan insanları birbirinden daha da ayıran kötülüğe neden olmuştur. Adela aslında Hindistan'ı öğrenmek ve anlamak konusunda isteklidir ama onda eksik olan sevme yeteneğidir. Forster'a göre tüm kötülüklerin anası sevgisizliktir. *Hindistan'a Bir Geçit*'teki İngiliz yöneticilerin eşleri de kapalı bir kutuda yaşayan, Hintlilere karşı önyargıları olan ve eşlerinden onlara karşı daha acımasız olmalarını isteyecek kadar uygarlık savaşçılığına inanmış birer prototiptir. Forster, bir yandan duyguların egemen olduğu kadınısı bir dünyayı erkeklerin katı ve savaşçı dünyasına yeğ tutarken; diğer yandan erkek egemen dünyanın fazlasıyla etkisi altında olan ve erkek egemenliğini -burada İngiliz egemenliğini- erkeklerden bile daha

fazla hevesle ve tutkunlukla savunan sömürgeci eşlerini sevimsiz tipler olarak anlatır. Onun olumlu kadın karakteri Mrs. Moore'dur. Mrs. Moore, sevginin egemen olmasını savunur. Koyu Hristiyan inançlarına sahip olduğu halde Hindular üzerinde yarattığı etkiyle sonsuz sevginin ve birliğin imgesi olur. Forster, batının ilkel bir inanış olarak baktığı Hinduluğu, Hristiyanlık'tan çok daha birleştirici ve barışçı bulur. İngiliz ve Hint kahramanlarını da bir Hindu ayini sırasında barıştırır.

Karanlığın Yüreği, böylesi bir umut taşımaz. Hikayenin sonunu karanlıkta bırakır. Karanlık devam edecektir. Sevginin devam edebilmesi için tek çare yalan söylemektir. Marlow'un Sözlü'ye söylediği gibi. Hayat ve düzen tüm karanlıkla devam edecektir. Sevgi ancak gerçeği göremeyen, kendine güzel bir hayal dünyası kuran kadınların yüreğinde yeşerebilir ve sürebilir: dola-yısıyla o da gerçek değildir. Marlow'un hayatta bulabildiği tek anlam, çalış-maktır. Vurulup ölen dümenciyle arasındaki insani bağ da, çalışma arkadaşlığı dolayısıyla kurulmuştur. "Dü-mencinin ölümü önemli simgesel iş-levler taşır. Daha önce belirtildiği gibi yerli onun ayaklarının dibine düş-tüğünde, Marlow, yaptığı işin kendisini dost bir insana duyulan anlayış ve sevgiyle ona bağladığını anlar." (20) *Karanlığın Yüreği*'nde *Hindistan'a Bir Geçit*'in tersine sevgi bir umut ışığı olarak görülmez ve bir anlam taşımaz, dünyayı iyileştirici bir özelliği yoktur, sadece gözlerini gerçeklere kapayan kadınların hissettiği ve tutunduğu bir hayaldir. Erkeklerin tutunabilecekleri tek değer ise çalışmadır. Marlow çalışmayla ilgili düşüncelerini gemisini tamir ederken şöyle ifade eder:

Hayır. Çalışmaktan hoşlanmam. Tembellik edip, yapılabilecek güzel şeyleri düşlemeyi yeğlerim. Çalışmaktan hoşlanmam -kimse hoşlanmaz- ama çalışmanın içinde olan şeyden, kendini

bulma olanağından hoşlanırım. Kendi gerçeğini –kendin için, başkaları için değil– başka hiç kimsenin bulamayacağı şeyi bulmak... Başkaları dışı vuran oyunu görebilirler ancak, gerçek anlamını da hiçbir zaman kavrayamazlar. (21)

Çalışmak, dinsel metinlerde insanı kötülükten alıkoyan, şeytanın etkisine girmekten kurtaran bir eylem olarak vurgulanır. Ama Conrad'ın burada vurguladığı bundan farklı bir erdemdir. İnsanın kendini bir şey üreterek ortaya koyması, varoluşun anlamı demektir. "Marlow'un çalışmaya bağlılığı ona hayatta anlam bulmasını sağlayan bir anahtardır." (22)

Her iki yapıt da görünürdeki hikaye ve anlamlarının ötesinde felsefi ve psikolojik katmanlarıyla derinlik kazanan edebi metinlerdir. *Hindistan'a Bir Geçit*'te mağaranın karanlığı kötülüğü

simgelerken, *Karanlığın Yüreği*'nde ormanın karanlığından çok kişiler kötülüğün simgesi olarak kullanılmıştır. Başlangıçta tabut örtüsü ören iki kadın kötülüğün habercisi olarak kullanılır ve karanlığın yüreğine doğru yolculuk başlar. Kurtz kötülüğün simgesi olarak ele alınır ama onun ölümüyle kötülük bitmez. Marlow bir gemi güvertesinde onun hikayesini yıllar sonra anlatıp bitirdiğinde romanın son satırları "Dünyanın son noktalarına dek giden dingin su yolu, bulutlu göğün altında koyu koyu akıyor –sanki çok büyük bir karanlığın yüreğine akıyordu." (23) diye biter. *Karanlığın Yüreği* bir anlamda dünyanın sonuna kadar atmaya devam eder. Sonuç olarak kötülük ve karanlık kavramları, her iki kitapta da emperyalizm ve sömürgecilik olgularıyla bağlantılı olarak ele alınırken, varoluşun sorunları, hayatın anlamı, insanın alt benliğinde gizlenen kötülük ve bilinçaltına yolculuk gibi konular simgesel anlamda ortaya konur.

KAYNAKÇA

- Boyle, Ted E., *Symbol and Meaning in the Fiction of Joseph Conrad*, The Hague: Mouton & Co., 1965, s. 85-115.
- Conrad, Joseph, *Karanlığın Yüreği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Conrad, Joseph, *Three Tales by Joseph Conrad*, New York: Dell Publishing Co., 1960.
- Forster, E.M., *Hindistan'a Bir Geçit*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Rutherford, Andrew, *Twentieth Century Interpretations of A Passage To India*, New Jersey: Prentice Hall Inc., 1970.
- Watson, Noelle, ed. *Reference Guide to Short Fiction*, Detroit: St. James Press, 1994.

DİPNOTLAR

1. Rutherford, Andrew, *Twentieth Century Interpretations of A Passage To India*, Prentice Hall, Inc., 1970, s. 5.
2. Forster, E.M., *Hindistan'a Bir Geçit*, İletişim Yayınları, 2001, s. 55.
3. a.g.e., s. 55.
4. a.g.e., s. 57.
5. Rutherford, Andrew, *Twentieth Century Interpretations of A Passage To India*, Prentice Hall, Inc., 1970, s. 6.
6. a.g.e., s. 7.
7. Conrad, Joseph, *Karanlığın Yüreği*, İletişim Yayınları, 1999, s. 73.
8. a.g.e., s. 73.
9. a.g.e., s. 73-74.
10. a.g.e., s. 95.
11. a.g.e., s. 15.
12. a.g.e., s. 72.
13. a.g.e., s. 72.
14. a.g.e., s. 69.
15. Forster, E.M., *Hindistan'a Bir Geçit*, s. 367-368.
16. Conrad, Joseph, *Karanlığın Yüreği*, İletişim Yayınları, 1999, s. 18.
17. a.g.e., s. 74.
18. *Reference Guide to Short Fiction*, ed. Watson, Noelle, St. James Press, 1994.
19. Conrad, Joseph, *Karanlığın Yüreği*, İletişim Yayınları, 1999, s. 18.
20. Boyle, Ted E., *Symbol and Meaning in the Fiction of Joseph Conrad*, Mouton & Co., s. 105.
21. Conrad, Joseph, *Karanlığın Yüreği*, İletişim Yayınları, 1999, s. 42.
22. Boyle, Ted E., *Symbol and Meaning in the Fiction of Joseph Conrad*, Mouton & Co., s. 104.
23. Conrad, Joseph, *Karanlığın Yüreği*, İletişim Yayınları, 1999, s. 113.